

Мацько Л. І.

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

*Змінилась суть людська й природа всіх речей.
Лиш не змінився звук і слово, повне гарту,
Поставлене нести свою одвічну варту.
Те слово вік живе в дубах і сивих травах,
У хлібі і в воді, у мислях нелукавих,
Добром напоєних, негордих повсяк час,
Так, як знайшов його і як зростив Тарас.
(Андрій Малишко)*

У статті розглянуто основне поняття лінгвоперсонології: мовна особистість як лінгвістична категорія, що складається з компонентів – мовна спроможність, мовна свідомість і мовнокомунікативна компетентність. Мовна спроможність є першоосною для формування мовної свідомості, а з нею і становлення та розвитку мовленнєвих компетенцій та мовної комунікативної компетентності. Мовна свідомість є основною ознакою кожної мовної особистості. Вона формує когнітивний (пізнавальний) зміст мовлення і містить його у собі завжди готовим до мовленнєвої потреби. Мовна спроможність є основою формування мовної свідомості і виповнюється нею (мовомисленням, мислеобразами, рефлексіями). У мовній свідомості умовно виділяють два рівні: перший містить предметний (денотативний) зміст, що характерний для мовної спільноти (його ми успадковуємо, переймаючи мову від старших). А другий (глибинний) – це вже власне усвідомлення мовцем своєї мови, з елементами індивідуального авторського осмислення і вибору мовних варіантів на свій смак, мовленнєвих видів діяльності. Мовнокомунікативна компетентність дозволяє сповна реалізувати єдність досягнення і мовної спроможності, і мовної свідомості через види мовленнєвої діяльності у відповідній соціокультурній мовній спільноті. Досконалі мовні особистості визначаються як елітарний тип мовних особистостей, що засвідчують максимально високий рівень володіння культурою креативного мовлення і можуть бути зразком для вивчення рідної мови і формування мовнокомунікативної компетентності. Для української молоді безсумнівим прикладом національної ідентичності і патріотичного виховання є мовна особистість національного генія і пророка Тараса Григоровича Шевченка.

Ключові слова: Тарас Шевченко, освіта, національна ідентичність, патріотизм, мовна особистість, мовна спроможність, мовна свідомість, мовнокомунікативна компетентність, мовленнєві компетенції.

В статье рассматривается основное понятие лингвоперсонологии: языковая личность как лингвистическая категория, состоящая из компонентов – языковая способность, языковое сознание и языково-коммуникативная компетентность. Языковая способность является первоосновой при формировании языкового сознания, а с ней и становления и развития речевых компетенций и языково-коммуникативной компетентности. Языковое сознание является основным признаком каждой языковой личности. Оно формирует когнитивное (познавательное) содержание речи и содержит его в себе всегда готовым к речевой потребности. Языковая способность является основой формирования языкового сознания и исполняется ею (языковое мышление, мислеобразы, рефлексии). В языковом сознании условно выделяют два уровня: первый содержит предметный (денотативный) смысл, характерный для языковой общности (его мы наследуем, перенимая язык от старших). А второй (глубинный) – это уже собственно осознание говорящего своей речи, с элементами индивидуального авторского осмысления и выбора языковых вариантов на свой вкус, речевых видов деятельности. Языково-коммуникативная компетентность позволяет полностью реализовать единство достижения и языковой способности, и речевого сознания через виды речевой деятельности в соответствующей социокультурной языковой общности. Совершенные языковые личности определяются как элитарный тип языковых личностей, удостоверяющие максимально высокий уровень владения культурой креативной речи и могут быть образцом для изучения Родного языка и формирования языково-коммуникативной компетентности. Для украинской молодёжи несомненным примером национальной идентичности и фактором патриотического воспитания является языковая личность национального гения и пророка Тараса Григорьевича Шевченко.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, образование, национальная идентичность, языковая личность, языковая способность, языковое сознание, языково-коммуникативная компетентность, речевые компетенции.

The article deals with the basic concept of the theory of linguistic personality: linguistic personality as a category consisting of the following components: language ability, language consciousness and communicative competence. Perfect linguistic personalities are defined as an elitist type demonstrating the most advanced level of creative culture and language and serving as a model for the study of the mother tongue and the formation of communicative competence. The study of creative work with such high degree of linguistic creativity by linguistic personalities who were and are emblematic figures, a cultural phenomenon of Ukraine, people who did not only influenced the development of the Ukrainian language and literature, but also enriched the intellectual life of the nation is of especially great informative and educational value.

Linguistic personality of the Ukrainian genius and prophet Taras Shevchenko is a definitive factor for the patriotic education of the Ukrainian youth.

Key words: *Taras Shevchenko, education, patriotism, linguistic personality, language ability, language consciousness, communicative competence, speech competence.*

Нові глобальні комунікативні поля сучасного постіндустріального інформаційного світу руйнують механізми традиційної культурно-історичної, національної, державної, конфесійної ідентифікації, розмивають ціннісні орієнтири, вилучають із обігу найважливіші символи, що спроможні впливати на рефлексію особистості: «Свідомість сучасної людини звикає до заниженого духовно-культурного режиму» [14, с. 241]. Глобалізація стирає розмаїття ідентичностей, послаблює автентичність, ускладнює самоідентифікацію через нівеляцію ідентифікантів. Людина ж, намагаючись освоїти знання про світ (а фактично – привласнити) пропускає їх через власну свідомість і цим надає їм суб'єктивності та етнонаціональної ідентичності, точніше – її фону. Високий рівень ідей, соціальних переконань, постулатів, суспільна віра у м'яку (тобто інформаційну, мистецьку, художню, рекламну) силу засобами мови здатні впливати на думки інших і змінювати їх поведінку в потрібному руслі. У світовому мовному просторі починають панувати інтегративні мовні тенденції. Результатом цього процесу стає підпорядкування мов тій мові, яка здатна більшою мірою поширити себе через панівні політичні, науково-технічні, культурні умови: «Світ починає говорити саме певною мовою, диктуючи свої правила. Таким чином ігнорується істина, що культура народу – це його пам'ять, закодована реальною мовою, що «Мова – код плюс його історія» [12, с. 13].

Протидіяти такій тенденції повинна по-європейськи орієнтована сучасна національна освіта. Підвищення освітньої культури сучасної середньої і вищої школи України має спиратися на культурний зміст традиційних українських національних цінностей і збагачуватися інноваціями нового глобального комунікативного поля та адаптувати його до потреб молоді нарошувати нові знання, не руйнуючи етнонаціональної ідентичності.

Національна ідентичність формується на етнічній, соціальній і політичній ідентичностях. Основним показником її є вибір національної мови як провідного засобу спілкування, самоствердження і самовираження та суспільна реалізація ідей і проектів у формах національної культури. Процес формування національної ідентичності громадян започаткований і постійно супроводжується національною самосвідомістю людини. Підґрунтям процесу формування національної ідентичності є глибока свідомо закоріненість (коренізація) людності в соціальну сферу буття свого етносу, його культури і способу життя, знання історичного минулого, традицій, вірувань та суспільних ідеалів. Це перша й основна підвалина національної ідентичності – відчуття роду, землі, спадку, батька, матері, родини.

Великий вплив на зміцнення національної ідентичності, а іноді й вирішальну роль у її формуванні мають визначні мовні особистості етносу особливо на етапі його переходу у повноцілну націю. До таких належить український поет і художник, історик і філософ, мислитель Тарас Григорович Шевченко. Йому присвячена велика науково-дослідна література, започаткована ще його сучасниками П. Кулішем, М. Костомаровим, О. Кониським, В. Білозерським та іншими про місце, значення і роль художніх творів Т. Шевченка у суспільно-політичних, націєтворчих, освітньо-культурних процесах України.

У дослідженнях багатьох учених, зокрема видатних істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича [7, с. 400]. Шевченко постав як носій національних традицій, як глибоко національний український поет-історик, що розкрив гірку долю українського народу на гнітючому фоні російської імперської дійсності. Постав як пророк майбутньої свободи і незалежності України; як виразник народних сподівань, який вплинув на розвиток української національної свідомості і українського національного руху. Феноменальність мовної особистості Тараса Шевченка в тому, що вона діяла і діє на уми українців через віки і суспільні формації, і досі пробуджує свідомість нових поколінь українців, увиразнюючи українську національну ідентичність. У цьому аспекті найточніше і найкоротше означили його видатні сучасні дослідники творчості Тараса Шевченка І. Дзюба і М. Жулинський: «як явище велике і вічне – невичерпний і нескінченний» [8, с. 9].

Сучасна лінгвістика і особливо лінгводидактика (американська, європейська, в тому числі й українська та російська) глибоко займаються проблемами формування мовної особистості молоді як надійного державотворчого діяча й успішного суспільно-політичного й культурного творця. Кумулятивно-ін-

формаційна й регулятивна функції мови використовують із метою пошуків і вироблення все новіших та ефективніших мовнокомунікативних тактик і стратегій для потреб освіти, для розуміння мови як інтеракціонального явища соціального буття (Н. Д. Арутюнова, Ю. М. Караулов, С. Я. Єрмоленко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, В. А. Широков, П. Ю. Гриценко), що суттєво впливає на сучасний образ суспільства.

Нині в мовознавчій науці формується новий напрям лінгвістичних досліджень – лінгвоперсонологія, що займається описом типів мовної особистості, чинників її формування, становлення і розвитку окремого мовця як індивідуальної національномовної особистості на тлі своєї епохи, свого середовища, конкретної професійно-виробничої діяльності та творчості. У навчанні та вихованні сучасної всебічно освіченої людини гармонійно поєднано гілки усіх суспільних, природничих і гуманітарних наук.

Вивчення українськомовних гуманітарних (і не тільки!) наук (української мови, української літератури, міфології, мистецтва, історії і культури, історичного й сучасного соціуму) формує у молоді стійкі уявлення і поняття про національну (українськомовну в цьому випадку) картину світу, в якій відображена українська ментальність і світоглядність, етно- і психотип українського національного характеру, прагматика і прецедентність, усталеність образу життя. Така освіта сприяє вихованню української елітарної мовної особистості, формуванню національної ідентичності.

У мовленні (дискурсі) мовна особистість реалізує через спілкування об'єктивні спільні фонові знання соціуму і суб'єктивні, ті, що виділяють її як індивідуальну мовну особистість на фоні мовних смаків її епохи, мовну моду та певну мовну поведінку. Мовна особистість завжди існує в певному часомовному просторі – актуалізованих ідей, концептів і концепцій, понять, значень, смислів і образів, стереотипів мовної поведінки, що виформувалися і діють у певний час і в конкретній лінгвокультурній спільноті. Лінгвокультурна спільнота впливає на формування усвідомлених знань конкретної практичної мови і сприяє формуванню мовної (лінгвістичної) свідомості як науково осмисленого відбиття концептуальної картини світу і як системи поглядів на мову, відображених у мовній поведінці.

Складниками загального поняття мовної особистості є мовна спроможність, мовна свідомість і мовнокомунікативна (дискурсна) діяльність, результатом якої є мовнокомунікативна компетентність.

Мовна спроможність є першоосною для формування мовної свідомості, а з нею і становлення та розвитку мовленнєвих компетенцій та мовної комунікативної компетентності. Відомий французький вчений Клод Ажеж сформулював мовну спроможність як властивість, закладену «в генетичному коді кожного індивіда у вигляді універсальної когнітивної схеми, що зафіксована на нейрологічному рівні, який від народження є сформованою даністю індивіда» [2, с. 34].

Хоча система мовної спроможності є генетичною заданістю, її механізм є надзвичайно динамічним і потужним. Це засвідчують спостереження над мовленнєвим розвитком немовлят, дошкільнят, молодших, середніх і старших школярів, над тим, як інтенсивно зростають і розширюються рівні мовної спроможності у процесі здобування практичних мовленнєвих знань і навичок, вивчення сучасних норм літературної мови – фонетичних, орфографічних, лексичних, фразеологічних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), і стильових та стилістичних. На цих етапах здобуття мовного досвіду відбувається вироблення і закріплення правил мовленнєвої діяльності, формування у свідомості корелятивів людського досвіду, уявлень, образів, понять, практичних і теоретичних знань про світ, здобутих в інтерперсональній комунікації.

Реалізація генетично закладеної мовної спроможності у процесі розвитку людини формує і її мовну свідомість. Розвинена мовна свідомість особистості відображає сформовані віками колективні ціннісні орієнтації, спрямовані на креативну мовленнєву діяльність. Мовна свідомість є основною ознакою кожної мовної особистості. Вона формує когнітивний (пізнавальний) зміст мовлення і містить його у собі завжди готовим до мовленнєвої потреби.

Мовна особистість – це особистість конкретної людини, виражена в мові і через мову в її дискурсах, текстах. Орієнтовний опис мовної особистості передбачає аналіз таких складових компонентів:

- мовна особистість у своєму часі і на тлі доби; її історії і політики;
- мотиви, інтенції, доміанти особливості світовідчужування, сприйняття явищ, подій;
- реконструкція моделі світу (або фрагменту), відображеної у свідомості мовної особистості: тезаурус, концепти і концептосфери;
- характеристика семантичного рівня, дискурсу, опис відмінностей у семантиці тексту;
- реконструкція асоціативно-вербальної сітки (які поняття і як саме виражені цією особистістю, яким стилем, якими способами і засобами комунікації): «У центрі уваги мовознавців сьогодні не значення як таке, а «значення мовця» і «значення слухача» тобто індивідуальні смисли» [11, с. 19]. Поняття мовна особистість ніби відповідає на питання «яка людина»: «людина етична», «людина естетична», «людина талановита», «людина вольова», «людина інтелектуальна», «людина емоційна» та інш.

Наповненість мовної спроможності становлять такі компоненти: когнітивний (пізнавальний) рівень – передінформація, кореляти досвіду, основні концепти – еталони понять; семантичний рівень – акумулює знання значень слів; граматичний рівень – знання зв'язків між словами, зміни слів; комунікативний

рівень – реалізує знання структур повідомлення, текстів; прагматичний рівень – актуалізує мотиви і доцільність вибору мовних засобів.

У процесі інтеракціональної мовної комунікації відбувається розвиток цих компонентів мовної спроможності, розширення їх можливостей, наповнення лексико-семантичним і граматичним змістом, удосконалення й уточнення мотивів вибору мовних одиниць, побудови висловів, речень, текстем і текстів. Успіх сучасної молоді людини залежить і довго визначатиметься у майбутньому тим, як інтенсивно і продуктивно вона розвиватиме свою мовну спроможність на базі елементів системи конкретної, спершу рідної мови, засвоюючи фонетичні, лексико-фраземні, словотвірні і словозмінні, граматичні правила та стилістичні функції мовних одиниць. Вивчення інших мов розвиватиме і посилюватиме мовну спроможність, але воно також буде продуктивним і успішним, якщо ґрунтуватиметься на доброму засвоєнні рідної мови. Мовна спроможність є основою формування мовної свідомості і виповнюється нею (мовомисленням, мислеобразами, рефлексіями). У мовній свідомості умовно виділяють два рівні: перший містить предметний (денотатний) зміст, що характерний для мовної спільноти (його ми успадковуємо, переймаючи мову від старших). А другий (глибинний) – це вже власне усвідомлення мовцем своєї мови, з елементами індивідуального авторського осмислення і вибору мовних варіантів на свій смак, мовленнєвих видів діяльності. Тут мовна свідомість постає як структура культурно й соціально зумовлених настанов щодо рідної мови, які відбивають колективні морально-етичні орієнтації певної мовної спільноти. Третім компонентом мовної особистості є мовнокомунікативна компетентність, що дозволяє сповна реалізувати єдність досягнення і мовної спроможності, і мовної свідомості через види мовленнєвої діяльності у відповідній соціокультурній мовній спільноті.

Поняття мовної особистості (у Апостола рідної мови німецького лінгвіста Людвіга Вайсгербера цей термін уперше з'явився як *sprachliche Personlichkeit*) російський учений Ю. Караулов сформулював як ієрархічну модель трьох рівнів: а) вербально-семантичного; б) лінгвокогнітивного; в) мотиваційного. Перший рівень характеризується тим, що він означає постійне збагачення лексики особистості словами й словосполученнями, фраземами з новими значеннями. Другий рівень – це пізнавальна сфера особистості. Інтелектуальна основна одиниця тут – концепт як механізм і результат мовомислення. Як згусток мовосвідомості усієї концептосфери концепту. «Концепт – це той «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово і виражене ним поняття. Концептами стають тільки ті явища дійсності, які є актуальними і цінними для певної культури, мають більшу кількість мовних одиниць для своєї фіксації, є темою прислів'їв і приказок, поетичних і прозаїчних текстів. Вони є своєрідними символами, емблемами, що вказують на текст, ситуацію, знання, які їх породили. Вони є носіями культурної пам'яті народу» [13, с. 195]. Мотиваційний рівень мовної особистості характеризується доцільністю вибору мовних одиниць у процесі спілкування як з боку мовця, його орієнтації на потреби, оцінки, так і з боку суспільства: чого чекає від мовця суспільство, які його ціннісні оцінки й морально-етичні орієнтири. Тут задіяні лінгвокультурологічні чинники, що впливають на мотиви мовлення і вибір мовленнєвих засобів.

За рівнем сформованості мовнокомунікативної компетентності виокремлюють сильну, посередню та слабку мовну особистість. За рівнем володіння літературної мови і креативним мовленням виділяють типи мовленнєвої культури: елітарний, середньолітературний, літературно-розмовний та фамільярно-розмовний [11, с. 43]. Для елітарної мовної особистості характерні такі ознаки: вільне тематичне і жанрово-стилістичне текстотворення; знання всіх норм сучасної української літературної мови; володіння всіма функційними й експресивними жанрово-стильовими різновидами сучасної літературної мови; вільне володіння як усною, так і писемною формами мови; індивідуальність стилю; вміння переробляти почуті і прочитані тексти, переводячи їх у потрібну форму; вміння творити текст відповідно до мети і завдання спілкування; великий обсяг (бажано – енциклопедичний) активного словника; володіння етичними нормами; відчуття адресата і повага до нього; чутлива рефлексія до мови й адресата. Необхідно вивчати окремі елітарні мовні особистості українського народу, їх мовну спроможність, мовні й мовленнєво-комунікативні компетенції з метою поширення у лінгводидактику й методику та всю освітню сферу кращих зразків українського мовлення, вітчизняної риторики, відповідних національно специфічних мовнокомунікативних стратегій і тактик, символіки і тропіки. Особливо велике пізнавально-виховне значення має вивчення мовотворчості з таким високим рівнем мовнокреативної діяльності мовних особистостей, які стали і стають знаковими постатями нації, культурним явищем України, що не тільки вплинули на розвиток української мови й літератури, а й збагатили інтелектуальний ресурс нації.

Серед таких мовних особистостей особливе місце належить Тарасу Григоровичу Шевченку. «Шевченко як явище велике й вічне – невичерпний і нескінченний. Волею історії він ототожнений з Україною і разом із буттям рідної держави продовжується нею. Він росте й розвивається в часі, в історії, і нам ще йти і йти до його осягнення. Ми на вічному шляху до Шевченка» [8, с. 9]. Уже третє століття українська культура живе з «Кобзарем» Тараса Григоровича Шевченка, долаючи ідейно-естетичні, стильові мистецькі течії романтизму, народництва, модерну, постмодерну, але й досі Шевченків «Кобзар» є прототекстом національно-духовного буття нашого народу, дієвим символом в історії українського

націо- і державотворення. Видатний український мовознавець, літературознавець і культуролог Юрій Шевельов (Шерех) так сказав про Шевченка: «Значення поета для української культури й історії таке, що кожний рік – це рік Шевченків» [18, с. 11]. Є він знаком нашого всенаціонального творчого духу.

Саме Шевченкові вдалося поєднати у своїй творчості національний поетизм і духовне провідництво, щирість стражденної душі і мудрість глибинного бачення сучасного, розуміння трагічності минулого і передчуття майбутнього. Вийшовши з кріпацького середовища, поет не тільки пізнав гірке життя простого люду (це бачили й інші), він ще й усвідомлював неможливість, безперспективність такого життя, потребу пробудження національної свідомості, гідності, зреалізованості розуму і чину. Для цього Шевченко утверджував українськість власним буттям, самоідентифікацією, поетичним словом, сюжетами, малярством, прагнув оздоровлювати ситуацію світлом істини. Рушієм, стимулом цього покликання були внутрішня незалежність, почуття національної гідності й обов'язку, помножені на любов до України і геніальне обдарування: *«Треба любити й пишатися найкращою своєю матір'ю. І я, як син її великого сімейства, служу, якщо не ради добра для нього явного, то, принаймні для слави імені України»* [3, с. 11].

Розуміючи своє становище реальної відірваності від України, тяжко переживаючи самотність, Шевченко відчував і своє покликання зберегти рідну мову у словесній творчості. Вона ніби постійно тримала його у живому діалозі з родиною і народом, з Україною, з ідеообразом України. Рідне слово як естетична, духовна сила давала енергію для морального самоствердження. Пізніше це підтвердиться і в засланні. Шевченко відчував пророчу місію запалити творчим вогнем рідне слово, освітити ним дорогу рідним людям, збудити національну свідомість, утвердитися в національній ідентичності [4, с. 3–47]. Іван Франко вважав, що взагалі почуття батьківщини у Тараса Шевченка «основується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанні загальнолюдського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша і найближча серцю поета його рідна «Україна» [10, с. 13].

Для Тараса Шевченка вибір поетизувати українською мовою був безсумнівним. Історія показала, наскільки значним був цей вибір для України і наскільки незручним та важким своїми наслідками у той час для самого Шевченка. Українці Петербурга офіційно спілкувалися російською мовою. Змушений був це робити і Шевченко. Але у художній творчості не перейшов на російську мову, як це робили інші. У передмові до другого (нездійсненого) видання «Кобзаря», написаній у 1847 році у Седневі, Тарас Шевченко радить: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди» [9, с. 13]. Ця передмова є відповіддю імперським критикам на запитання: «чом ми по-московській не пишемо», вони «здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському». На закиди про Гоголя Шевченко відповів коротко: «своєї мови не знає», «може, іще було що-небудь, що вони себе одцурались. Не знаю». Відступництво Гоголя від української мови для Шевченка означало, що в Гоголя причиною цього «ще було що-небудь, що вони себе одцурались». Ю. Барабаш про це сказав так: «Мовна двоїстість стала як складником двоїстості національної свідомості, втрати ідентичності, так і їхнім чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності» [4, с. 3–47]. Посівши в російській літературі найвище місце, Гоголь змушений був заплатити за нього трагічно високу ціну. Шевченко, нагадаю, визначає її гранично жорстко – «відступництво». Шевченко, як і шановані ним Вук Караджич та Шафарик, усвідомлював, що порятунок нації від загрози винародовлення в умовах колонізації полягає передусім в утвердженні народної мови шляхом надання їй статусу літературної.

Тарас Шевченко не те щоб відкинув малоросійство, він його не мав на генному рівні, не прийняв змалечку і довіку, бо в нього була Україна, жив нею. Хоч і дорікав за прислужництво «дядькам отечества чужого», «рабам», а так ніби не помічав, офіційного, – «Малоросія», «малоруське нариччя». У поетичній творчості Тараса Шевченка немає таких слів, бо його батьківщина – Україна. Його національна визначеність (ідентичність) була природною. Він утверджував Україну і українство своїм поетичним словом усе життя: *В Україну ідіть, діти! В нашу Україну... Привітай же, моя ненько, Моя Україно., Моїх діток нерозумних, Як свою дитину.* (С.-Петербург, 1839). *Свою Україну любіть, Любіть її... Во время люте, В останню тяжку минуту За неї господа моліть.* (С.-Петербург, 1847).

Тарас Шевченко критично ставився до своїх же малоросійських слов'янофілів, що пишачучись освіченістю зневажали рідну мову: *І Коллара читаєте З усієї сили, І Шафарика, і Ганка, І в слав'янофіли Так і претесь... І всі мови Слав'янського люду – Всі знаєте. А своєї Дастьбі ... Колись будем І по-своєму глаголать, Як німець покаже Та до того й історію Нашу нам розкаже...* (І мертвим, і живим..., 14 грудня 1845, В'юнище).

Якщо інші українці, з маєтних старшинських, дворянських, поміщицьких родин, аристократичних салонів і карет, спонукані інтелектом, добрим серцем чи модою на демократизм, шукали свій народ, ходили в народ, то Шевченко ніколи зі свого народу й не виходив. Він органічний до інтимності в ньому: український народ для нього – це батьки і матері, діди й прадіди, брати й сестри, діти й онуки, скрізь свої люди. У творах Т. Шевченка часто звучать мовні етикетні формули звертання саме з емоційною лексикою родинної семантики: *«Згадайте, братія моя...»* (Це до друзів з Кирило-Мефодіївського брат-

ства; Орська кріпость, 1847). *Україно, Україно! Серце моє, ненько!* (С.-Петербург, 1838). *Ось слухай же, мій голубе. Мій орле-козаче!.. Друже-брате!* (А. О. Козачковському, Орська кріпость, 1847). *Отак, Мій сину, друже мій єдиний. Так і загину на чужині В неволі* (Варнак. Орська кріпость, 1848). *Думи мої, думи мої. Квіти мої, діти...* (Думи мої..., С.-Петербург, 1838).

Поетична творчість Шевченка стала вершиною українського мовного й літературного романтизму першої половини XIX ст., що цілком відповідало загальноєвропейській мовній традиції. Саме в той час у 30-х роках XIX ст. у Німеччині, зокрема в гейдельберзькому гуртку романтиків, поширення набуває інтерес до слов'янського фольклору, особливо до української народної пісні, значного розмаху набуває перекладання українських пісень німецькою мовою. У збірнику В. Вальдбрюля «Слов'янська балалайка» вміщено 99 українських народних пісень. Популярним був не тільки в Німеччині, а й поза нею збірник Ф. Боденштедта «Поетична Україна» [15, с. 117]. Інший німецький учений – з Бремена – географ, основоположник, мандрівник Йоганн Георг Коль у 1838 році після навчання у Геттінгенському і Гейдельберзькому університетах відвідав північну Америку і майже всі країни Європи, в тому числі й Україну. Проїхавши Україну з півночі на південь, зі сходу на захід, ознайомившись з історією, культурою, реальним життям українців, Й. Г. Коль видав два шеститомні твори, серед яких є окрема книга про Україну «Die Ukraine Kleinrussland» («Україна, Малоросія»). У ній автор із великою любов'ю описав природу, звичаї, побут економіку, культуру України, порядність і духовність її мешканців. У 1838 році Й. Г. Коль написав пророчі слова: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Тимчасово Україна роздерта між сусідами. Але матеріал для будови Української держави лежить готовий: коли не нині, то пізніше з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську державу!» [6, с. 67].

Літературні і мовнокультурні інтереси Тараса Шевченка, першого за роллю і значенням національного поета і пророка України, формувалися не тільки на романтично-народницьких, історико-героїчних, пісенно-ліричних та народнопоетичних українських джерелах. Вийшовши з кріпацтва, він самотужки став високоосвіченою людиною свого часу. І цим також є унікальним прикладом для сучасної української молоді. Його феноменальний світогляд проріс із глибокого народного кореня, ввібравши його потугу, до вершин світової скарбниці духовних і літературних цінностей. П. Куліш писав про Шевченка, що «не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в нього непрочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма що писав не його мовою, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав». О. Кониський зазначав, що Шевченко в розмовах часто послуговувався цитатами з Шекспіра, Байрона. Шевченко знав «Фауста» Гете, цитував із пам'яті.

Феноменальну роль Т. Шевченка чітко і правдиво окреслив німецький дослідник доктор Густав Шпехт: «Український поет так могутньо і всебічно виразив своєю творчістю духовність українців, ідеали й прагнення, він в такій мірі став символом своєї країни, як Гомер був виразником всієї Еллади, Вергілій – Римської імперії. І не один із пізніших європейських поетів так універсально не відбивав національної істотності свого народу, як це властиво Шевченкові. Навіть великий Данте, терцинами «Божественної комедії» якого так часто послуговуються в щоденній мові, не став універсально виразом духу всієї Італії. Ще в меншій мірі виразником національної духовної цілості для своїх країн були Сервантес, Мольєр чи Толстой. І лише Шевченко в новітніх часах людського буття став для цілої нації на довгий час символом, духовним провідником, виразником національних устремлінь».

Очевидно, все це значною мірою вплинуло на те, що перші відгуки німецькою мовою на поетичну творчість Тараса Шевченка з'явилися, як на той час, дуже швидко і стали відомі у літературних колах Австрії. Це відгук-анотація на історичну поему Шевченка «Гайдамаки» у «Щорічнику слов'янської літератури, мистецтва і науки» (Zahrbucher fur slawische Literatur Kust und Wissenschaft) за 1843 рік. Високо оцінив творчість Тараса Шевченка і один із перших його німецьких критиків К. Е. Француз. Він висловив захоплення різнобічним талантом Шевченка, який володів чотирма істотно відмінними рисами поетичного хисту: глибоко розкривав соціальні явища, малював картини історичного епосу, володів досконалістю у сфері ідилічної лірики з політичними тенденціями. Французький дослідник Е. Дюран про творчість Т. Шевченка ще в 1876 році у нарисі про поета сказав так: «Аналогічного явища – такого ж потужного впливу поетичного слова на глибокі народні верстви – не знайти в усій історії сучасної літератури» [1, с. 921].

Зміст поняття «основоположник» нової української літературної мови, що закріпилося за Т. Г. Шевченком у лінгвістичній науці, розкрито через визначення й опис основних ознак його поетичної мови, що різко вивищують його рівнем літературності над навіть таким великими попередниками, як Іван Котляревський і Григорій Квітка-Основ'яненко. Часові межі між появою «Енеїди» і «Кобзаря» (40-20 років, «Енеїду» друкували частинами), між малоросійськими повістями Квітки та зокрема «Марусею» і «Кобзарем» (близько десяти років) незначні як для життєвого плину мови, але якісну різницю між мовою Шевченка і його попередників помітить і лінгвістично неозброєний читач. Тут доречно згадати

думку Ю. Шереха (Шевельова) про те, що Шевченко «увиходив до літератури з високою свідомістю місії й переємности. Він не просто писав поезії, він хотів усвідомити своє місце в літературі через візію майбутності своєї країни і, не меншою мірою, через визначення свого місця супроти попередників, яких він цинив, але з традиціями яких він «поривав» [18, с. 11].

Це «поривання» й виявилось особливо помітним у мові, бо «в питаннях вибору стовпового шляху для розвитку української мови Шевченко ніколи не вагався і ніколи не припускав компромісів із суржи́ком. І тут, – писав Ю. Шерех, – між Котляревським і ним пролягла безодня, через яку не могло бути мостів». Справді, мостів для суржику у Шевченка не було і не могло бути ні з ким, бо, як святиню, цінював Шевченко гарне українське слово (згадаймо поезію «Ну що б, здавалося, слова») і дуже відповідально ставився до мови. Це ж неймовірно, що в контексті такої слабкої тоді лінгвістичної концептосфери української мови, коли в епоху її заборон росточки мовної науки пробивалися тільки у фольклористиці й етнографії, Тарас Шевченко так високо піднявся до людинотворчої, націотворчої суті мови, виразив її у мовній формулі «животворяще слово», у «словах правди й істини». Для поетичної мови Шевченка є характерним вживання лексеми «слово» саме в її узагальнених значеннях як мови людської взагалі, як української мови, як високої мови, правдивої, благородної – сакральної. Це видно й з того, в якій текстовій тропіці (епітетах і метафорах) реалізується лексема слово. Наприклад: *Мій боже милий, Даруй словам святу ю силу Людськеє серце пробивать. Людській сльози проливать. Неначе: наш Дніпро широкий, Слова його лились, текли І в серце падали глибоко! Огнем невидимим пекли Замерзлі душі* («Пророк», Косарал – С.-Петербург, 1848). *І словеса його святис На серце падали Марії, І серце мерзло і пеклось. Неначе срібло куте, бите І семикрати перелите Огнем в горнилі – словеса Твої, о господи, такії* («Марія», С.-Петербург, 1859).

В поезії Тараса Шевченка слово має розгалужену систему означень – епітетів: воно *незле, тихе, тихо-сумне, тихеньке, великеє, щире, розумне, ласкаве(є), дівоче, добре, нове, живе, мудре, благе, кротке, пророче, боже (є), святес, найкращеє* – і нарешті; *огненне, слово правди, слово істини*. Широка понятійна сфера (слово і мова, слово і розмова, слово і серце, слово і душа, слово і сльози, слово і правда, слово і істина, слово і вчення, наука) зазнає конкретизації в різноманітних текстових реалізаціях: *Блукав і господа благав, Щоб наша правда не пропала. Щоб наше слово не вмирало. І виблагав* (Марку Вовчку, С.-Петербург, 1859). *І брат з братом обнялися І проговорили Слово тихої любові Навіки і віки* («Єретик», Переяслав, 1845). *І тихим, добрим, кротким словом Благовістив їм слово нове...* («Неофіти», Нижній Новгород, 1857) *Слово моє, сльози мої. Раю ти мій, раю!* («Чигирине», Москва, 1844).

За ідейно-естетичною суттю поетична мовотворчість Т. Г. Шевченка є епохальним явищем в українській культурі і доленосним для сучасної української мови, оскільки сприяла остаточному утвердженню нової літературної мови на народній основі. Про глибоко усвідомлене і відповідальне ставлення Шевченка до рідної мови, її ролі у житті народу, до слова свідчать як поетичні рядки, так і щоденникові записи та листи: *Орю свій переліг – убогу ниву! Та сію слово* (I, 57). *Не одиуравсь того слова. Що про Україну Сліпий старець, сумуючи, Співає під тином* (I, 81).

Творчість Тараса Шевченка сповнена оригінальною, часом дуже щемливою інтимною метафорикою, як ось у поезії про мережання віршів: *З-за Дніпра мов далекого Слова прилітають І стеляться на папері, Плачучи, сміючись. Мов ті діти. Любо мені з ними, Мов батькові багатому З дітками малими. І радий я, і веселий, І бога благаю, Щоб не приснав моїх діток В далекому краю. Нехай летять додомоньку Легенькі діти* (Кос-Арал. 1848).

Нині, коли в суспільстві таке жаргонізоване мовлення, понизився поріг культури мовного спілкування, не зайвим буде нагадати, що Тарас Шевченко ніколи не опускався до вульгаризмів. Досліджуючи мистецький світ Тараса Шевченка, Тетяна Андрущенко пише: «Згідно з народною естетикою та вимогами класичної традиції він [Шевченко] ніколи не вдавався до смакування антиестетичних подробиць» [3, с. 18]. Щирий у почуттях чи то схвалення, чи осуду, навіть гнівний, Шевченко залишався делікатним у висловах. Особливою лексикою, з теплотою і ніжністю говорив Шевченко про дівчат, матерів, взагалі жінок, чи то про поетичні образи їх, чи про реальні постаті: *У наших раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим* (Кос-Арал, 1849).

У поезії «Г. З.», написаній у Кос-Аралі в 1848 році, Шевченко згадує Ганну Закревську такими зворушливими словами: *Рожевая зоре!; А ти, доле! А ти, мій покою!; Моє свято чорнобриве, І досі меж ними [дівчаточками] Тихо, пишно походжаєш? І тими очима, Аж чорними-голубими, І досі чаруєш Людські душі?; Свято моє! Єдинеє свято!; Усміхнися, моє серце, Тихесенько — тихо...* Йдеться не про те, щоб сьогодні говорити Шевченковими словами, хоч вони й витають над нами (справді – поставив насторожі!) і часто дуже доречно просяться на уста. Йдеться про таку відповідальність за долю мови й народу, яку мав Тарас Шевченко, йдеться про духовність, чистоту душі й мови.

У Т. Г. Шевченка розуміння ролі і значення рідної мови для розвитку народу відповідало основним положенням найпередовіших на той час поглядів відомих європейських учених – філософів і лінгвістів: В. Гумбольдта, П. Й. Шафарика, В. Караджича, зокрема українських учених О. Бородянського, М. Максимовича, І. Срезневського. Це думки про мову як творчу діяльність, нерозривний зв'язок мови і мис-

лення, про загальнонародний генезис мови, про мову як посередника між людиною і дійсністю, про мову як безперервну діяльність духу: «тільки духовна сила народу є життєвим і самостійним явищем, а мова залежить від неї» (В. Гумбольдт). Трохи пізніше ці ідеї розвинув відомий український лінгвіст професор Харківського університету О. О. Потебня: «у слові людина вперше усвідомлює свою думку»; «слово потрібне душевній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою». Слово допомагає «охопити багато чого одним неподільним пориванням думки» [16, с. 39–50].

У поетичній творчості Тараса Шевченка, де сумовита лірика проростає у філософську мудрість, а вічна недоля пригноблених жевріє такою ж вічною надією, де умиростворена радість буття торжествує у злетах народного духу, а громадянська туга поета запалена пристрасним закликком до оновлення світу, – народилося, живе й розвивається, сяє «алмазом добрим, дорогим» безсмертне, оригінальне, самодостатнє Шевченкове слово, що стало знаком української національної ідентичності.

Література:

1. Durand E. Le poete national de la Petite Russia / E. Durand // *Revue des Deux Mondes* – 1876. – V. IX. – 921.
2. Ажеж К. Человек говорящий / К. Ажеж. – М., 2003. – С. 34.
3. Андрущенко Т. Святе сонечко загляне / Т. Андрущенко. – К. : Либідь, 2003. – С. 11–18.
4. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К., 2004 – С. 3–47.
5. Білецький О. Шевченко і світова література / О. Білецький // *Зб. АН УРСР «Пам'яті Шевченка»*. – К., 1939. – С. 211.
6. Бойко Ю. Творчість Т. Шевченка на тлі західноєвропейських літератур / Ю. Бойко // *Вибрані праці*. – К., 1992. – С. 67.
7. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1990. – 400 с.; Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991 – 576 с. (До цього слід додати кілька історичних видань Дорошенка Д. І. за кордоном: у Парижі (1931 р.), Нью-Йорку (1936 р.), Едмонтоні (1939 р.), Вінніпезі (1984 р.)); Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів : Світ. – 560 с.
8. Дзюба І. Передне слово / І. Дзюба, М. Жулинський // *Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах*. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – 781 с.
9. Дзюба І. М. На вічному шляху до Шевченка / Іван Дзюба, Микола Жулинський // *Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах (видання, автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах»)*. Поезія 1837–1847. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 9–65.
10. Франко І. Темне царство / І. Франко // *Твори в двадцяти томах*. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1955. – Т. 17. – С. 9–28.
11. Космеда Т. А. EGO I ALTER EGO Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. / Т. А. Космеда. – Дрогобич, 2012. – С. 19.
12. Лотман Ю. М. Культура і взрив / Ю. М. Лотман. – М. : Прогресс, 1992. – С. 13.
13. Маслова В. Лици памяти в русской культуре и поэзии / В. Маслова // *Ритми сучасної філології: до 50-річчя проф. Т. А. Космеди : зб. наук. ст.* – Львів : ПАІС, 2007. – С. 195.
14. Машталер А. А. Культура в просторі інноваційного мислення / А. А. Машталер // *Феномен інновації. Освіта, суспільство, культура : монографія / [за ред. акад. В. Кременя]*. – К. : Педагогічна думка. 2008. – С. 228–241.
15. Наливайко Д. Німецький романтизм. Вікно у світ / Д. Наливайко // *Зарубіжна література*. – 1999. – № 1. – С. 117.
16. Потебня О. Естетика і поетика слова : збірник / О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 39–50.
17. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 томах / Тарас Шевченко. – К., 2003. – Т. 5. – С. 315.
18. Шерех Ю. В. Критика поетичним словом. Тарас Шевченко / Ю. В. Шерех // *Пороги і заборіжжя*. – Харків, 1998. – Т. III. – С. 11.